

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

УДК 159; 37.032

С. В. Кононенко

Демократизація сучасного українського суспільства і гуманізація освіти висувають підвищені вимоги до правосвідомості майбутніх юристів. Від рівня правосвідомості залежить їх соціально-правова, цивільна активність, готовність брати участь у зміцненні законності та правопорядку. Майбутній юрист повинен розуміти свої дійсні інтереси, знати права і вміти захищати їх законними засобами, виконувати обов'язки, поважати права та інтереси інших людей, тому правосвідомість студентів юристів повинна розвиватися під впливом цілеспрямованих дій організованого характеру.

У науковій літературі отримали освітлення питання правової соціалізації, криміналізації, деформації правосвідомості і формування правової культури. До фундаментальних розробок, які розкривають сутність правосвідомості, її структуру та функції, належать дослідження: О. М. Бандурки [1], В. І. Барка [2], П. П. Баранова [3], П. Д. Біленчука [4], С. П. Бочарової [1], В. Л. Васильєва [5], О. В. Землянської [1], Кобець О. В. [8], О. Р. Ратінова [10], В. О. Сапун [11], Н. Я. Соколова [13], В. І. Тимченка [14] та ін.

Високо оцінюючи значущість наявних у науці досліджень у сфері правосвідомості, слід зазначити, що проблема формування правосвідомості у студентів юристів в умовах вищого навчального закладу не знайшла належного вивчення. У своєму дослідженні Р. Р. Муслумов [9], зазначає, що є лише декілька робіт, які досліджують правосвідомість студентів: ставлення студентської молоді (майбутніх юристів) до законів і грошового боргу (С. П. Іванова) [7], зміна емпіричної правосвідомості студентів у процесі набуття професійної юридичної освіти (Л. М. Гайсина) [6], вплив мислення на формування когнітивних складових правосвідомості на основі вирішення правових завдань (Р. Р. Фаттахова) [15] та ін.

Водночас не вивчено належною мірою психолого-педагогічні умови, що надають можливість цілеспрямовано здійснювати формування правосвідомості майбутнього юриста; існує потреба в нових фактах, які характеризують правосвідомість студентів і надавали б змогу розширити теоретичні положення та сферу їх вживання; не отримали належного висвітлення способи і технології психологічного впливу на розвиток правової свідомості студентів юристів; існує необхідність у розробці більш ефективних психодіагностичних та дослідницьких методів вивчення правосвідомості; існуюча практика формування правової свідомості студентів не задовольняє повною мірою потреби підготовки майбутніх юристів.

Мета статті полягає у розгляді теоретико-методологічних підходів і практичних напрямків до проблеми формування правової свідомості, визначенні психологічних чинників та умов забезпечення оптимального процесу розвитку правосвідомості у майбутніх юристів.

Професійна правосвідомість юристів є основним інструментом їх діяльності, має свої особливі умови, середовище, засоби і методи формування. Дослідження всього комплексу чинників, закономірностей їх зв'язку, зміни та впливу на правосвідомість має найважливіше значення в створенні передумов якісного і необхідного їх функціонування.

Для з'ясування процесу формування правосвідомості особистості низка дослідників вважає важливим з'ясувати проблему виявлення основних провідних індивідуальних тенденцій особистості: темперамент, індивідуальний стиль мотиваційної, пізнавальної, емоційної, комунікативної сфери з урахуванням основних аспектів соціальної спрямованості [3–5; 10–14].

Правосвідомість та відповідна ієрархія правових цінностей не лише формуються завдяки правовому досвіду особистості, але й пов'язані з вибірковістю інформації про навколишнє середовище конкретної людини, яка обумовлена індивідуальним набором основних тенденцій. Ця індивідуальна вибірковість створює умови формування правосвідомості різних особистостей

за однакових умов середовища і виявляється в її мотиваційній сфері, емоційних особливостях, когнітивному стилі та комунікативних властивостях [8].

Для розвитку правосвідомості студентів юристів важливим є відокремлення правових почуттів, що теж можуть зазнавати впливу провідних тенденцій. Так, Л. М. Собчик [12] виокремлює певні сфери у свідомості особистості, які відрізняються у кожної особистості залежно від провідних індивідуальних тенденцій.

Мотиваційна сфера забезпечує спрямованість діяльності індивіда: в осіб сильного, гіперстенічного складу переважає спрямованість на досягнення успіху; в осіб слабого, гіпостенічного складу переважає мотивація уникнення неуспіху; в емотивних, тривожно-екстравертних особистостей превалює мотивація самодемонстрації, а в особистостей ригідного складу мотивацію орієнтовано на відстоювання своїх інтересів [12].

Емоції являють собою індивідуальний стиль переживання особистості явищ навколишнього життя: гіпотимні особистості несприятливі умови сприймають депресивно-тривожними реакціями; ригідні – накопичують негативні емоції; спонтанні особистості прагнуть до лідирування; емотивні особистості є зайве драматичними.

Когнітивний стиль індивіда визначається типом сприйняття інформації, її переробки і відтворення: ригідні особистості характеризуються формально-логічним, прагматичним мисленням; емотивний тип відрізняється переважанням наочно-образного сприйняття середовища; гіпостеніки виявляють здібності в роботі із словесною інформацією; стенічні особистості відрізняються інтуїтивним мисленням, здатністю до прогнозування.

Індивідуальний стиль міжособистісної поведінки також знаходиться в залежності від провідних тенденцій: тривожні інтроверти відрізняються потребою в зберіганні теплих стосунків з особливо значущим оточенням; ригідні особистості, педанти, відзначаються суб'єктивізмом; емотивні особистості відрізняються прагненням зайняти значущу соціальну позицію; спонтанні (екстравертно-активні) особистості прагнуть до незалежності.

Мотивація, емоційні особливості, тип мислення та стиль міжособистісної поведінки, на думку Л. М. Собчик, складає індивідуально-типологічну базу, на якій у процесі взаємодії з навколишнім середовищем і формується правосвідомість особистості [12].

Уявляється, що для з'ясування процесу формування правосвідомості студентів юристів важливими є правові почуття, які можуть мати різну якісну і кількісну характеристику. Так, почуття певних прав та обов'язків, справедливості, гідності, автономії може залежати від певних якостей майбутнього фахівця: педантизму, здатності до лідерства чи підкорення лідеру, здатності до інтуїтивного мислення і прогнозу, формально-логічного чи наочно образного сприйняття тощо. Отже, говорити про поняття “формування правової свідомості майбутніх юристів” означає говорити про чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру, що мають вплив на правосвідомість індивіда, з одного боку, і про безпосереднє формування правосвідомості з позицій особливостей та тенденцій чуттєвої діяльності, пізнання особистості в єдності з формами розумової діяльності, з іншого. Крім того, процес формування правосвідомості студентів юристів не є лише процесом складання і становлення, набуття закінченості та зрілості. У ньому, як і в соціалізації, передбачається розвиток зрілих форм поведінки майбутніх фахівців, взаємовідносин та підготовка їх до професійної діяльності [3, с. 98].

Р. Р. Муслумов з позиції системного і структурно-функціонального підходів зазначає, що правосвідомість розглядається як багат шарове, поліструктурне утворення. Серед елементів індивідуальної правосвідомості особливе значення мають правові знання, ставлення до права та правові установки. Саме ці елементи визначають єдність правосвідомості, її цілісність і специфіку. У правосвідомості одного і того ж індивіда присутні елементи, характеристики, властивості різних напрямків: правова ідеологія, правова психологія, буденна та наукова, конституційна й екологічна правосвідомість тощо. Елементи і види правосвідомості знаходяться в тісному взаємозв'язку,

утворюють цілісну єдність, вони не можуть існувати також без елементів морального, політичного та інших різновидів свідомості [9, с. 217].

Розвиток правосвідомості майбутніх юристів має спрямований, закономірний характер, який виражений у кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Під умовами розвитку правосвідомості майбутніх юристів ми розуміємо сукупність усіх тих явищ, від яких залежить виникнення, існування, функціонування та розвиток цього феномену. Психолого-педагогічні умови розвитку правосвідомості студентів юристів – це сукупність заходів в освітньому процесі, що забезпечують досягнення майбутніми фахівцями необхідного рівня правосвідомості.

Рівень правосвідомості студентів є найважливішим показником розвитку особистості майбутнього фахівця і результативності навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. У дослідженні рівнів правосвідомості слід застосовувати інтеграційний підхід, який полягає у виокремленні критеріїв, що належать до найбільш суттєвих сторін правосвідомості. Основними критеріями визначення сформованості рівнів правової свідомості юристів є: права інформованість, ставлення до права, правові установки. Найбільш узагальненим критерієм є права поведінка. Неможливо визначити загальний абстрактний критерій правосвідомості, вимоги до рівня сформованості правосвідомості необхідно враховувати з віком особистості, її соціальним становищем, сферою діяльності.

Розвиток правосвідомості майбутніх юристів здійснюється одночасно з розвитком їх особистості: розширення знань та пізнавальних процесів, рівня культури, світогляду тощо. Права культура особистості визначає здатність свідомо контролювати свою поведінку, розумно ставитись до власних потреб і бажань, не бути механічним виконавцем зовнішніх вимог. Формування особистості студента юриста – найважливіша умова розвитку його правосвідомості [11, с. 58]. Базовим механізмом розвитку індивідуальної правосвідомості є мотиваційний механізм, який утворюється взаємодією мотивів та стимул-реакцій. Разом із ним діють й інші психологічні механізми:

пізнавальні, емоційні і вольові, що виражаються у вольовому зусиллі, наполегливості, самовладанні та забезпечують мобілізацію сил і можливостей майбутнього фахівця; соціально-психологічні механізми (спілкування, соціальне сприйняття, груповий тиск, конформізм, зараження, підпорядкування тощо). Психологічні механізми, виступаючі в єдності, забезпечують певний рівень розвитку правосвідомості студентів юристів.

Розвиток індивідуальної правосвідомості майбутніх юристів є більш ефективним, якщо він спрямований по лінії сходження від менш усвідомлених до більш усвідомлених форм саморегуляції. Цей процес не лише детермінований, але й, як складна відкрита система, здібний до самодетермінації. Психологічні особливості розвитку правосвідомості майбутніх юристів виявляються в діалектичній взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу [9].

Необхідною умовою формування правосвідомості майбутніх юристів є виховання належної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, які регулюють дії і поведінку юриста у професійній діяльності. Оскільки професійна мораль є динамічною, варіативною та вбирає в себе соціальні умови і напрямки розвитку юридичної професії, то вона безпосередньо впливає на формування деонтологічної правосвідомості. Тобто професійна мораль допомагає юристові зробити правильний вибір при виконанні службових обов'язків, найбільш повно реалізувати прийняте оптимальне рішення в кожному випадку практичної діяльності. Із цього випливає ще один шлях формування правосвідомості – підвищення рівня морального самоконтролю юриста. Це означає, що юрист повинен виробити в собі такі принципи та правила життєдіяльності, які обмежували б його у скоєнні антиморальних вчинків. Тобто кожна дія юриста має надсвідомо контролюватись мораллю. Такий принцип у майбутніх юристів виробляється на основі високих моральних якостей і життєвого досвіду.

Значний вплив на формування правосвідомості має соціалізація особистості юриста. Соціалізація спрямована на вироблення у студентів

юристів власних життєвих установок через активне пізнання навколишнього світу, набуття соціального досвіду, засвоєння навичок правомірної поведінки тощо. Варто зауважити, що на формування правосвідомості студентів юристів впливає як загальна, так і професійна соціалізація. Ці процеси відбуваються паралельно і навіть незалежно один від одного. Не можна стверджувати, що юрист потребує лише професійної соціалізації. Його місце в суспільстві вимагає знань про всі події в житті, навіть про ті, які не пов'язані з правовими явищами. Зрозуміло, що найшвидше можна сформувати правосвідомість юриста через активну професійну (спеціальну) соціалізацію в професійній діяльності.

Суттєвим фактом правосвідомості є правове виховання юриста, тобто систематичне опанування необхідного мінімуму як загальнотеоретичних, так і спеціальних практичних юридичних знань. Правове виховання юристів суттєво знижує рівень соціального конформізму, сліпого наслідування чужих поглядів, бездумного виконання вказівок “згори”. Через правове виховання студентів найбільш повно сприймаються моральні цілі суспільства, які впливають на внутрішній імператив службового обов'язку та деонтологічну правосвідомість. При регулярному вивченні студентами права ширше розвиваються деонтологічні принципи правосвідомості, зрозумілішими стають її функції, що застерігає майбутнього юриста від звертання лише до практичного досвіду [4].

Одним із шляхів формування правосвідомості у майбутніх фахівців є постійний аналіз практики у вирішенні правових ситуацій. Тобто майбутній фахівець повинен постійно сповідатися перед самим собою про причини прийнятих неправильних рішень, що впливає як на загальну, так і на деонтологічну правосвідомість. Соціальне призначення правосвідомості полягає у підвищенні інформаційної культури майбутнього фахівця юриста. Це шлях до глибоких усебічних пізнань усіх процесів майбутньої професійної діяльності. Правильний розподіл інформації сприяє задоволенню внутрішнього імперативу службового обов'язку. На основі таких властивостей інформації як корисність, повнота, новизна та цінність формується правдива правосвідомість

юриста, що надає можливість виявити себе в той момент, коли цього вимагає конкретна ситуація.

У процесі формування правосвідомості студентів юристів слід звертати увагу на те, що службова дисципліна і професійна правомірна поведінка є тими рушійними силами, які, з одного боку, забезпечують досягнення нового якісного стану, подолання всього негативного, застійного, а з іншого – стимулюють розвиток гуманізму та соціальної справедливості в юридичній діяльності. Актуальність проблем, пов'язаних із дисципліною і поведінкою, впливає з потреб правосвідомості, зміцнення законності в професійній діяльності юристів.

Велике значення у формуванні правосвідомості має професійна культура як результат професіоналізму, розуміння правових явищ, переконання у цінності права, що обумовлено науковою організацією праці, інтелектом юриста, спеціальною правничою мораллю, психологічним та педагогічним умінням і службовим етикетом. Розуміння правових явищ суттєво впливає на правосвідомість майбутніх юристів, що допомагає на практиці правильно, об'єктивно оцінювати криміногенну ситуацію, урахувати закономірності суспільного розвитку.

В. Л. Васильєв розглядає низку чинників, які ускладнюють процес формування правосвідомості. До них він відносить традиційні для вітчизняної культури “розщеплювання” ідеології, соціального та політичного менталітету в суспільстві. У результаті відбувається руйнування стереотипів, які склалися в свідомості і поведінці особистості, що є за своєю суттю глибокою нервово-психічною травмою для більшості людей [5]. Почуття невпевненості, тривожності, соціальної незахищеності наростають, що стає основною причиною зростання протиправних настроїв. Криміногенні явища проникають навіть і в структуру правозастосовної системи, виявляючись у фактах професійної деформації працівників органів внутрішніх справ. Отже, економічні та політичні реформи, які відбуваються в країні, поки що не

призвели до підвищення соціальної захищеності і зростання правосвідомості особистості.

Для розвитку гармонійних відносин між декларованими нормами права та правосвідомістю громадян необхідним є формування відповідних чітко діючих правоохоронних, правовиконавчих і правозастосовних органів держави. У вирішенні цього складного соціально-психологічного завдання першочергова роль належить рівню та концептуальній структурі правосвідомості юристів, які несуть відповідальність за додержання норм права в усіх галузях правозастосовної діяльності.

Наведене вище надає можливість зробити такі висновки:

1. Найважливішу роль у розвитку правової свідомості студентів юристів відіграє раціонально побудована система етичного, трудового, правового, інтелектуального виховання, що здатна забезпечити формування у майбутніх фахівців активного життєстверджуючого менталітету і перетворення культури правової поведінки в невід'ємну властивість своєї особистості.

2. Формування правосвідомості майбутніх юристів зумовлюється постійною взаємодією двох чинників: об'єктивних (соціальних) та суб'єктивних (індивідуально-психологічних). Аналіз об'єктивних чинників формування правосвідомості надає можливість як домінуючий детермінант цього процесу виокремити систему таких соціальних явищ, як соціально-економічна структура суспільства, рівень суспільної правосвідомості, існуючі в суспільстві норми моралі і права, система загальної та професійної юридичної освіти. Найважливішими суб'єктивно-психологічними чинниками розвитку професійної правосвідомості особистості студента юриста є система засвоєних ним правових понять-принципів норм моралі і права, на яких заснована психологічна структура його майбутньої професійної діяльності.

3. До необхідних умов формування правосвідомості майбутніх юристів слід віднести: виховання належної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, підвищення рівня морального самоконтролю, професійна і загальна соціалізація, правове виховання, постійний аналіз

практики у вирішенні правових ситуацій, службова дисципліна та професійна правомірна поведінка, професійна культура, покращення соціально-побутових умов і соціальної захищеності, розвиток суспільної, політичної та інших видів свідомості, підвищення значущості, культурних і моральних цінностей суспільства.

Список використаної літератури

1. Бандурка, А. М. Юридическая психология : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.
2. Барко, В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
3. Баранов, П. П. Теоретические и методологические основы изучения профессионального правосознания работников органов внутренних дел / П. П. Баранов. – Ростов-на-Дону, 1988. – 183 с.
4. Біленчук, П. Д. Правова деонтологія / П. Д. Біленчук, С. С. Сливка ; за ред. акад. П. Д. Біленчука. – К. : АТІКА, 1999. – 320 с.
5. Васильев, В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
6. Гайсина, Л. М. Развитие правового сознания студентов юридического колледжа в процессе профессионального обучения : дисс. ... кандидата психол. наук / Гайсина Л. М. ; Самарский гос. пед. ун-т. Самара. – 2006. – 195 с.
7. Иванова, С. П. Особенности правового сознания студенческой молодежи: политико-психологический аспект : дисс. ... кандидата психол. наук / Иванова С. П. ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб. : РГБ, 2003. – 259 с.
8. Кобець, О. В. Структура професійної правосвідомості юриста / О. В. Кобець // Педагогіка і психологія. Формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – К.-Запоріжжя, 2005. – Вип. 36. – С. 389–398.
9. Муслумов, Р. Р. Психолого-педагогические условия формирования правового сознания будущих учителей / Р. Р. Муслумов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2007. – Вып. 10 : Теория и методика обучения. – С. 216–221.

10. Ратинов, А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / А. Р. Ратинов // Методология и методы социальной психологии. – М., 1981. – С. 201–214.

11. Сапун, В. А. Профессиональное правосознание и готовность к правоприменительной деятельности / В. А. Сапун // Юридическая теория и практика: проблемы взаимосвязи : межв сб. научн. гр. – Свердловск : Изд-во Сверд. юрид. ин-та, 1984. – С. 51–59.

12. Собчик, Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – М., 1998. – 512 с.

13. Соколов, Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – 224 с.

14. Тимченко, В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / В. І. Тимченко. – К. ; НАВСУ : ДС “Авангард”, 2001. – 188 с.

15. Фаттахова, Г. Р. Формирование когнитивных составляющих правосознания студентов педагогических вузов : дисс. ... кандидата психол. наук / Фаттахова Г. Р. ; Башкирский гос. пед. ун-т им. М. Акмуллы. – Уфа, 2007. – 180 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Барко В. І.